

Natavan Bayram qızı Seyidzadə⁶¹
MƏNƏ YARADILMASINDA SİNTAKSİSİN ROLU

Dil psixologiyası və linqvistika sahəsində ən maraqlı və əhəmiyyətli məsələlərdən biri, mənə və sintaksisin qarşılıqlı əlaqəsidir. Mənə, yalnız sözlərin məna ilə deyil, eyni zamanda onların strukturu, yəni cümlənin quruluşu ilə də formalaşır. Sintaksis, dilin strukturunu və cümlələrin təşkilinin əsas qaydalarını təyin edir və bu qaydalar mənə yaratma prosesində mühüm rol oynayır.

Sintaksis, dilin cümlə quruluşunu və sözlərin bir-biri ilə əlaqəsini müəyyən edən qaydalardır. Bir cümlənin sintaktik quruluşu, o cümlədəki sözlərin necə və hansı qaydada yerləşdiyini göstərir. Bu quruluş, cümlənin mənasını şərh edərək əsas rol oynayır. Məsələn, "Adam kitabı oxuyur" və "Kitabı adam oxuyur" cümlələri, sözlərin yerinin dəyişməsi nəticəsində tam fərqli vurğu və mənə qazanır. Sintaksis, cümlə strukturlarını tərtib edərək, bu cür fərqlilikləri ortaya qoyur [2, s. 34].

Mənə, sintaktik struktura tabe olaraq formalaşır. Məsələn, sadə bir cümlə quruluşu ("O kitabı oxuyur") sadə və birbaşa bir mənə verir, amma daha mürəkkəb bir cümlə quruluşu ("O, həftə sonu kitabı oxuyarkən çay içirdi") daha çox mənə təbəqəsi yaradır və zaman, yer, hərəkət kimi əlavə məlumatları təqdim edir [6, s. 77]. Sintaktik struktur nə qədər mürəkkəb olsa, cümlənin mənası da bir o qədər çoxşaxəli və detallı olur. Beləliklə, sintaksis, mənənin müxtəlif səviyyələrdə təqdim olunmasına şərait yaradır.

Sintaksis, sadəcə cümlənin quruluşunu müəyyən etmir, həm də onu anlamağa kömək edən qlobal mənə şəbəkələrini təşkil edir. Cümlələrdə istifadə olunan sintaktik əlaqələr, məsələn, təyin edici və müəyyənedici ifadələr, bağlayıcılar və əlaqələndirici elementlər, insanların cümlələri necə başa düşdükələri formalaşdırır [5, s. 25]. Cümlə üzərindəki sintaktik struktur, mənə yaradılmasında bir növ rəhbər rolunu oynayır, çünki cümlənin müxtəlif hissələrinin bir-birinə necə bağlı olduğunu izah edir. Bu əlaqələrin düzgün anlaşılması, cümlənin doğru və dəqiq bir şəkildə təfsir olunmasını təmin edir.

Dil həm də yaradıcıdır və sintaksis bu yaradıcı gücün inkişafında mühüm rol oynayır. Yaradıcı cümlələr qurmaq üçün dilin sintaktik strukturları istifadə edilir. Bu, öz növbəsində, mənənin yenidən qurulmasına və inkişafına imkan verir. Məsələn, anafora və kəmiyyət strukturları kimi sintaktik alətlər, cümlələrin müxtəlif şəkildə şərh olunmasına səbəb ola bilər [7, s. 91]. İntonasiya və vurğu da sintaksisin vasitəsilə mənəni dəyişdirə bilər. Bu, sintaksisin yalnız struktural baxımdan deyil, həm də semantik baxımdan necə dinamik bir rol oynadığını göstərir.

Dil psixologiyası, insanların dilin strukturunu necə öyrəndiyini və istifadə etdiyini araşdırır. Sintaksisin bu sahədə rolu böyükdür. İnsanlar, xüsusilə uşaqlar, dili öyrənmək sintaktik qaydalara əsaslanaraq dilin quruluşunu mənimsəyirlər [1, s. 134]. Beləliklə, sintaksis, yalnız dilin strukturunu deyil, həm də beynin dili necə əməl etməsini və mənəni necə şərh etdiyini müəyyən edir. Sintaktik strukturların öyrənilməsi və təkrarı, insanların cümlə quruluşlarını və mənalarnı daha səmərəli şəkildə formalaşdırmasına imkan verir.

Qrammatika, dilin sintaktik qaydalarını müəyyən edir və bu qaydalar mənənin yaradılmasında təməl rol oynayır. Qrammatik struktur, dilin doğru və mənalı şəkildə istifadəsini təmin edir. Qrammatikanın müxtəlif səviyyələri, məsələn, frazalar, cümlələr və söz birləşmələri, hər biri müəyyən bir mənəni ifadə etmək üçün öz funksiyasını yerinə yetirir. Cümlənin qrammatik düzgünlüyü, mənənin başa düşülməsi üçün vacibdir, çünki sintaktik səhvlər mənənin qarşısına səbəb ola bilər [4, s. 46].

Sintaksis və semantika arasındakı əlaqə dilin mənasının yaradılması prosesində mühüm rol oynayır. Sintaksis, cümlənin quruluşunu təyin edərək, semantika bu quruluşu şərh edir və mənəni ortaya qoyur. Bu qarşılıqlı əlaqə, xüsusən cümlələrin qeyri-adi və mürəkkəb strukturlarla qurulduğu zaman əhəmiyyətli olur. Məsələn, mürəkkəb cümlələr və əlavə təyin etmələr mənə qatlarını artırır. Sintaksisin dəyişməsi, semantikanın da dəyişməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, "Qız məktəbdə dərs oxuyur" cümləsinin strukturu, onun mənasını müəyyən edir, amma "Dərs oxuyur qız məktəbdə" cümləsinin strukturu həm mənə, həm də vurğu baxımından fərqli ola bilər [4, s. 72].

Chomskynin "transformasiya" nəzəriyyəsi dilin mürəkkəb strukturlarını sadələşdirərək onların təhlilinə imkan verir. Bu nəzəriyyə, cümlələrin müxtəlif sintaktik strukturları arasındakı əlaqələri təhlil etməyə imkan verir. Bu şəkildə, bir cümlənin sintaktik quruluşundakı dəyişikliklər, ona aid olan mənənin necə təqdim olduğunu müəyyən edir. Bu metod, dilin kreativliyini izah etmək üçün də faydalıdır. Məsələn, "O, kitab oxumağa başladı" cümləsi "Kitabı oxumağa başladı o" şəklində dəyişdirildikdə, cümlənin mənası və vurğusu da dəyişir. Bu dəyişikliklər, sintaksisin mənənin yaradılmasında necə işlədiyini və necə müxtəlif təfsirlərin mümkün olduğunu göstərir [2, s. 42].

Sintaktik quruluş yalnız cümlənin quruluşunu deyil, həm də onun kontekstual şərhini müəyyən edir. Dilin istifadəsi, müəyyən sosial və mədəni kontekstdə baş verdiyinə görə, sintaktik strukturlar da bu kontekstə uyğun olaraq müxtəlif mənalar daşıya bilər. Məsələn, "Son məni çox sevirsən" və "Son məni çox sevirsen?" ifadələri, yalnız sintaktik olaraq fərqli deyillər, həm də mənənin cümlənin kontekstinə görə dəyişir. Bu cür fərqlər, sintaksisin yalnız struktur deyil, həm də semantik və pragmatik baxımdan necə dəyişdiyini göstərir [1, s. 136].

Söz birliyi və frazaların sintaksisi də mənənin yaradılmasında əsas rol oynayır. İki söz birləşməsi və ya fraza sintaksis quruluşunu dəyişdirdikdə, onlar da fərqli mənalar əmələ gətirə bilər. Məsələn, "gözəl gün" və "gün gözəl"

⁶¹ Bakı Dövlət Universiteti, İngilis dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının dosenti, narasied86@gmail.com, +994 50 318 68 53

ifadələri semantik olaraq fərqlidir. Sintaksis bu cür struktur dəyişikliklərini idarə edir və cümlə üzərindəki mənanın necə qavranılacağını göstərir. Eyni zamanda, sintaksis, sözlərin necə birləşdirildiyi və hansı semantik funksiyaları yerinə yetirdiyini təyin edir [7, s. 105].

Chomskynin minimalist proqramı, sintaksisin çox sadə və ümumi qaydalara əsaslandığını və bu qaydaların mənalarnın yaranmasında necə işlədiyini araşdırır. Minimalist yanaşmaya görə, dilin quruluşu sadə strukturlardan formalaşır və mənə, bu sadə quruluşların birləşməsindən yaranır. Sintaksisin bu cür sadələşdirilməsi, mənə yaratma prosesini daha da təhlil etməyə imkan verir. Beləliklə, minimal strukturların necə işlədiyini və bu strukturların mənanı necə şərh etdiyini başa düşmək, dilin təbiətini daha yaxşı anlamağa kömək edir [3, s. 32].

Sintaksisin prosodik elementlərlə qarşılıqlı əlaqəsi, dilin çoxşaxəli təbiətini bir daha vurğulayır. Prosodik elementlər, cümlələrin yalnız mənə deyil, həm də emosional vurğunu və məqsədini ifadə etməyə imkan verir. Məsələn, "Bu gün səhər gəldim" ifadəsində, vurğu və intonasiya dəyişsə, bu, cümlənin mənasını və dinamikasını dəyişdirə bilər. Əgər intonasiya qalxsarsa, bu, əksər hallarda sual və ya qeyri-müəyyənlik ifadə edə bilər. Eyni cümlə, intonasiya və vurğunun fərqli tətbiqi ilə fərqli mənalara yarada bilər. Məsələn, "Bu gün səhər gəldim" və "Bu gün səhər gəldim?" arasındakı intonasiya fərqi, birinin sadə bir xəbər cümləsi, digərinin isə sual olduğunu göstərir.

Bundan əlavə, prosodik elementlər dilin sosial və mədəni kontekstində fərqli anlaşımlara daşıya bilər. Məsələn, bir dilin cəmiyyətdəki fərqli təbəqələrində və ya fərqli dillərdə intonasiya və vurğu fərqli mənalara ifadə edə bilər. Bəzən, vurğu və intonasiya, yalnız mənanın deyil, həm də cümlənin emosional və sosial kontekstini də müəyyənləşdirir. Əgər bir şəxs "Nə vaxt gəldiyini bilmirəm!" deyərsə, burada vurğu və intonasiya, şübhə və ya narahatlıq ifadə edə bilər [4, s. 85].

Intonasiya və vurğunun sintaksis ilə birləşməsi, dilin zəngin və mürəkkəb strukturunu ortaya qoyur. Sintaksis cümlənin ümumi quruluşunu, ardıcılığını və əlaqələrini təyin etsə də, prosodik elementlər həmin quruluşu daha da inkişaf etdirir və təhlilini mürəkkəbləşdirir. Həmçinin, sintaksis və prosodiya arasındakı əlaqənin öyrənilməsi, dilin təbii inkişafını və uşaqların dil öyrənmə prosesini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir.

Nəticə etibarilə, sintaksis və prosodik elementlərin birgə işləməsi, dilin daha geniş bir anlam spektrini ehtiva etməsini və dilin məzmununun zənginləşməsinə təmin edir. Bu qarşılıqlı təsir, həm dilin strukturunun, həm də onun sosial və emosional yükünü başa düşmək üçün vacibdir.

Dil psixologiyası və linqvistik sahəsində sintaksisin və semantikanın qarşılıqlı əlaqəsi, dilin təbiətini və onun insanların düşüncə və kommunikasiya proseslərindəki rolunu anlamağa kömək edir. Sintaksis, yalnız cümlələrin quruluşunu müəyyən etməklə kifayətlənmir, həm də mənə yaratma prosesində təməl bir vəziyyətə yerinə yetirir. Sözlərin və cümlələrin quruluşunun dəyişməsi, onların mənalarnı və vurğularını fərqli şəkildə şərh etməyə imkan verir. Bu, dilin yalnız struktur baxımından deyil, həm də semantik və pragmatik kontekstdə necə dinamik şəkildə işlədiyini göstərir.

Dil, sadə və mürəkkəb strukturlardan istifadə edərək yaradıcı ifadələr formalaşdırır və sintaksis, bu yaradıcı gücü istiqamətləndirir. Bu prosedə qrammatika, dilin düzgün istifadəsini təmin edir və insanların dilin mənalarnı necə anlama və şərh etməsi üzərində mühüm təsirə malikdir.

Nəzəriyyələr və təhlillər göstərir ki, sintaksis və semantika arasındakı qarşılıqlı əlaqə dilin mənasını və insanların dilə münasibətini başa düşməkdə əvəzolunmazdır. Dilin strukturu, yalnız kommunikasiya vasitəsi kimi deyil, həm də insanların daxili düşüncə proseslərini, məlumatları necə emal etdiklərini və mənalarnı necə təfsir etdiklərini göstərir. Bu şəkildə, dilin psixoloji və linqvistik təhlili, insanların dünyanı necə anlayıb ifadə etdiklərini daha dərinlən başa düşməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bates, E., MacWhinney, B. *The Crosslinguistic Study of Sentence Processing* // – Cambridge University Press, – 1989. – s. 134, 136.
2. Chomsky, N. *Syntactic Structures*. Mouton, – 1957. – s. 34, 42.
3. Chomsky, N. *The Minimalist Program* // – MIT Press, – 1995. – s. 32.
4. Everaert, M., van Riemsdijk, H. *The Syntax of Dutch: Verbs and Verb Phrases* // – Oxford University Press, – 2009. – s. 46, 72, 85.
5. Fodor, J.A., Pylyshyn, Z.W. *Connectionism and cognitive architecture: A critical analysis*. *Cognition*, – 1988. 28(1-2), 3-71. – s. 25.
6. Jackendoff, R. *Foundations of Language: Brain and Structure, Grammar and Thought* // – Oxford University Press, – 2002. – s. 77.
7. Pinker, S. *Language Instinct: How the Mind Creates Language* // – William Morrow and Company, – 1994. – s. 91, 105.

XÜLASƏ

Dil psixologiyası və linqvistik sahəsində sintaksis və semantika arasındakı qarşılıqlı əlaqə vacib bir mövzudur. Sintaksis, dilin cümlə quruluşunu və sözlərin bir-biri ilə əlaqəsini müəyyən edir, bu da mənə yaradılmasında əsas rol oynayır. Cümlənin strukturu, mənə təfsirini dəyişdirə bilər; məsələn, sözlərin yerinin dəyişməsi cümlənin vurğunu və mənə qatlarını dəyişdirə bilər. Mürəkkəb sintaktik strukturlar isə daha çox mənə təbəqəsi yaradır. Sintaksis, yalnız cümlənin quruluşunu deyil, həm də onun mənasının necə başa düşülməyini təşkil edən əlaqələri təyin edir. Dilin yaradıcı istifadəsi də sintaksisin gücü ilə bağlıdır; bu, müxtəlif cümlə quruluşlarının yeni mənalara yaratmasına imkan verir. Chomskynin transformasiya nəzəriyyəsi və minimalist proqramı dilin strukturunu sadələşdirərək, mənə yaradan qaydaların necə işlədiyini izah edir. Eyni zamanda, sintaksis prosodik elementlərlə – intonasiya və vurğu ilə birlikdə – mənanın dinamik şəkildə dəyişməsinə səbəb ola bilər. Beləliklə, sintaksis və semantika arasındakı əlaqə, dilin təhlilində və istifadəsində vacib rol oynayır, dilin necə işlədiyini və müxtəlif mənalarnı necə yaradıldığını başa düşməyə kömək edir.

Açar sözlər: sintaksis, semantika, transformasiya, dil strukturu, qrammatika.

РОЛЬ СИНТАКСИСА В СОЗДАНИИ СМЫСЛА РЕЗЮМЕ

В области психологии языка и лингвистики важным является взаимосвязь между синтаксисом и семантикой. Синтаксис определяет структуру предложений и взаимосвязь слов, что играет ключевую роль в создании смысла. Структура предложения может изменить интерпретацию смысла; например, изменение порядка слов может изменить акцент в предложении и слою смысла. Сложные синтаксические структуры создают более многослойный смысл. Синтаксис определяет не только структуру предложения, но и отношения, которые влияют на то, как будет воспринят смысл. Творческое использование языка также связано с мощью синтаксиса; это позволяет создавать новые смыслы через различные структуры предложений. Теория трансформаций и минималистская программа Хомского объясняют, как работают правила, создающие смысл, упрощая структуру языка. В то же время синтаксис вместе с просодическими элементами – интонацией и ударением – может динамически изменять смысл. Таким образом, взаимосвязь между синтаксисом и семантикой играет важную роль в анализе и использовании языка, помогая понять, как язык функционирует и как создаются различные смыслы.

Ключевые слова: синтаксис, семантика, трансформация, структура языка, грамматика.

THE ROLE OF SYNTAX IN MEANING CREATION SUMMARY

The interaction between syntax and semantics is an important topic in the fields of psycholinguistics and linguistics. Syntax determines the sentence structure and the relationship between words, playing a key role in meaning creation. The structure of a sentence can change the interpretation of its meaning; for example, changing the position of words can alter the emphasis and layers of meaning. Complex syntactic structures create more layers of meaning. Syntax not only determines the structure of the sentence but also defines the relationships that organize how its meaning will be understood. The creative use of language is also related to the power of syntax, as it enables different sentence structures to create new meanings. Chomsky's transformational theory and minimalist program simplify the structure of language and explain how meaning-producing rules operate. At the same time, syntax, along with prosodic elements—intonation and stress—can dynamically change the meaning. Therefore, the relationship between syntax and semantics plays a crucial role in the analysis and use of language, helping to understand how language functions and how various meanings are created.

Keywords: syntax, semantics, transformation, language structure, grammar.

Rayçı: dos..L.Ələkbərova